

яка була загальною батьківщиною для України та Великої Росії, повелася по відношенню до України як зла мачуха”¹⁶.

¹ Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – С. 264.

² Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 36.

³ Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – С. 212.

⁴ Там само. – С. 241.

⁵ Там само. – С. 142.

⁶ Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772-1849): документи і матеріали. – К., 1974. – С. 7.

⁷ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т.2. – К.: Інститут Української археографії НАНУ, 1995. – С. 484.

⁸ Там само. – С. 495.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Т. 3. – С. 928-929.

¹¹ Смаль-Стоцький Ст. Буковинська Русь. – Чернівці, 1897. – С. 24.

¹² Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 3. – С. 932.

¹³ Дорошенко Д. Угорська Україна. – Прага, 1919. – С. 8.

¹⁴ Верига Василь. Вказ. праця. – С. 339.

¹⁵ Енциклопедія українознавства (за В.Бідновим).- Мюнхен, 1956. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 920-921.

¹⁶ Кістяківський Б. Україна і українське суспільство // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №1. – С.135.

УДК 94(477)“18”:303.684

© Наталя Громакова (м. Ірпінь)

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

У статті автор на основі аналізу наукового дискурсу визначає сутність та чинники формування ідентичності. Розкривається специфіка формування ідентичностей в українських теренах упродовж ХІХ ст. Проаналізовано структуру власне української ідентичності, визначено напрямки її трансформації та роль у процесах вітчизняного націотворення у досліджуваній період.

Ключові слова: ідентичність, дискурс, подвійна лояльність, малоросійство, регіональна ідентичність.

Громакова Н.

Специфика формирования идентичностей в Украине в XIX в.

В статье автор на основе анализа научного дискурса определяет сущность и факторы формирования идентичности. Раскрывается специфика формирования идентичностей на украинских землях в XIX в. Анализируется структура украинской отечественной идентичности, определены направления ее трансформации и роль в процессах отечественного формирования нации в исследуемый период.

Ключевые слова: идентичность, дискурс, двойная лояльность, малороссийство, региональная идентичность.

Gromakova N.

The peculiarity of identities formation in Ukraine in the 19-th century

The author of the article defines the sense and the factors of formation of identity, based on the analysis of the scientific discourse. The specific characteristics of formation of identities in Ukrainian territories during 19-th century are revealed. The structure of the Ukrainian identity is analyzed; the directions of its transformation and its role in the process of nation-building during the investigated period are defined.

Key words: identity, discourse, binary loyalty, “malorosijstwo”, regional identity.

Інтенсивність українських дискусій про ідентичність у сучасній науковій та публіцистичній літературі зумовлюється особливостями вітчизняного історичного розвитку, тривалим періодом бездержавного існування, а також модернізаційними процесами, що відбуваються сьогодні в Україні.

Розширення предметної сфери вітчизняної історичної науки на початку нового тисячоліття, її інтеграція у загальносвітову історіографію спричинили зростання інтересу науковців до дослідження проблем формування української національної ідентичності. В історичній ретроспективі остання розглядається як складова модернізаційних процесів, що поширюються в українських теренах упродовж ХІХ ст. Разом з тим формування української національної ідентичності, на наш погляд, стало вирішальним чинником процесу вітчизняного націотворення, що тривав упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст.

Метою даної статті є спроба реконструювати специфіку формування ідентичностей в українських землях в ХІХ ст. Досягнення зазначеної мети, на наш погляд, можливе шляхом з’ясування сутності та чинників формування ідентичності, визначення її структурних рівнів, а також напрямів трансформації, зумовленої реалізацією різноманітних модернізаційних проектів упродовж ХІХ ст. Крім того, аналіз впливів польської та російської ідентичностей на кристалізацію власне української ідентичності сприятиме визначенню особливостей останньої, в тому числі й як важливого чинника формування

ідеології українського націоналізму.

Оскільки більша частина українських земель упродовж XIX ст. перебувала у складі імперії Романових, територіальні межі нашого дослідження визначаються регіоном Наддніпрянщини.

Упродовж останніх років з'явилася ціла низка праць, присвячених дослідженню проблем ідентичності. Всю сукупність досліджень, на наш погляд, доцільно було б поділити на кілька груп:

- фундаментальні теоретичні праці Б. Андерсона, Е. Сміта, Е. Гелнера, С. Хантінгтона та ін.¹;
- дослідження закордонних науковців, безпосередньо присвячені проблемам формування української ідентичності, серед них – дослідження О. Гнатюк, І. Лисяка-Рудницького, З. Когута, А. Міллера, А. Каппелера, Р. Шпорлюка²;
- власне дослідження вітчизняних істориків, зокрема І. Гирича, Г. Касьянова, Т. Саніної, С. Геращенко, М. Рябчука, С. Рудька та ін.³

Комплексний аналіз наукового доробку, в першу чергу теоретичного характеру, дозволяє сформулювати і визначити зміст понятійно-категоріального апарату для дослідження проблем ідентичності. В науковій та науково-публіцистичній літературі зустрічаємо багато визначень і характеристик поняття “ідентичність”. Зупинимось лише на тих, якими послуговувалася авторка при написанні даної статті. Так, відома сучасна польська дослідниця О. Гнатюк розглядає ідентичність як певний конструкт і своєрідний синтез культурної та національної “тожсамості” (sameness). На її думку, “члени культурної спільноти конструюють свою ідентичність, спираючись на зумовлені культурою ідеї, символи, коди і знаки” (йдеться про культурну ідентичність). Що ж до національної ідентичності, її “конструюють, покликаючись на ідеї, символи, коди та знаки, що їм надають політичного значення і що їх саме так сприймають члени тієї спільноти”. Зверхньою вартістю культурної ідентичності виступає “спільнота, оперта на культурі, а для національної ідентичності таку роль відіграє політична спільнота, яка прагне здобути суверенний статус або вже його здобула”⁴.

Визнаний авторитет у царині дослідження ідентичностей Е. Сміт розуміє ідентичність передусім в національному контексті, визначаючи її як *сукупність історичної території, спільних історичної пам'яті та міфів, масової “громадської культури”, визнання населенням єдиних юридичних прав та обов'язків для всіх членів даної спільноти, спільних економічних зв'язків тощо*⁵.

Він стверджує, що національна ідентичність має абстрактну природу, привласнюючи елементи інших видів колективної ідентичності. “Національна ідентичність за самою своєю суттю багатомірна, її ніколи не можна звести до єдиного елементу – на таке не спроможні навіть окремі націоналістичні фракції, – її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів”⁶.

Е. Сміт підкреслює, що “чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, “хто ми такі” в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми наново відкриваємо себе, своє “автентичне Я” – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилось змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом”⁷.

Досить цікавий підхід, на наш погляд, до визначення сутності ідентичностей містять праці С. Хантінгтона. У своїй статті “Столкновение цивилизаций” С. Хантінгтон розглядає процес ідентифікації у контексті дослідження цивілізаційних відмінностей, водночас стверджуючи, що цивілізація – це найширший рівень культурної ідентичності людей. Власне, наявність спільних рис об'єктивного (мова, історія, релігія, звичаї, інститути) та суб'єктивного порядку (самоідентифікація людей), і визначають зміст і характер певної цивілізації. Він підкреслює дуалістичний характер ідентичності: “Определяя собственную идентичность в этнических или религиозных терминах, люди склонны рассматривать отношения между собой и людьми другой этнической принадлежности и конфессии как отношения “мы” и “они”⁸.

Сучасний вітчизняний теоретик націоналізму Г. Касьянов характеризує національну свідомість або ідентичність як “насамперед уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості (ідентичності). Тут ідеться не лише про відокремлення “ми” від “не ми”. Він стверджує, що національна свідомість набагато складніший феномен”⁹.

Т. Саніна проаналізувала різні підходи до визначення ідентичності, розрізняючи її груповий та індивідуальний рівні. Це дозволило їй, у свою чергу, стверджувати, що “ідентичність постає як результат або, краще сказати, стан процесу ідентифікації на певний момент часу, який полягає в усвідомленні індивідом, з одного боку, своєї індивідуальної неповторності, а з другого – своєї схожості із

членами групи належності на основі спільних цілей, цінностей та поглядів у рамках внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії”¹⁰. Дослідниця на основі порівняння етнічної та національної ідентичностей визначила їх спільні риси та відмінності, охарактеризувала структурні компоненти ідентичності і дійшла висновку, що “національна ідентичність – це та сама етнічна ідентичність... до якої додається усвідомлення спільності політичних інтересів”. Якщо нація є суто політичним об’єднанням, вона є симбіозом усвідомлення спільності політичних інтересів членами нації та національної культури (яка включає в себе політичну культуру та універсальну культуру спілкування між етнічними групами, що складають націю)¹¹.

Інший вітчизняний дослідник О. Романуха виокремлює різні рівні та види ідентичностей, зокрема – національну, політичну, релігійну, територіальну, культурну, історичну, мовну тощо¹². На комплексному характері феномену ідентичності наголошує С. Терно. Він зауважує: “Ідентичність – це явище, яке може містити кілька рівнів. Національна ідентичність може включати в себе й регіональну, й етнічну, й локальну ідентичність”¹³.

З’ясування сутності ідентичності зумовило визначення її багатомірної перспективи. Конструюючи власну ідентичність, індивід сприймає або відкидає елементи ідентичності різних груп – регіональної, релігійної, культурної тощо. Крім того, чинником формування ідентичності виступає дискурс у конкретній історичній ситуації. Під *дискурсом* розуміємо активне конструювання та зображення світу, тобто засвоєння певних суспільних моделей світосприйняття, що реалізуються людьми на практиці, в тому числі й у процесі формування соціальних інститутів. Відповідно, зміна конкретної історичної ситуації зумовлює трансформацію ідентичності, іноді ґрунтовну.

Проблема ідентичності стає гостро актуальною під час глибоких трансформацій, коли спільнота шукає нових орієнтирів, вдається до переоцінювання попередніх позицій, щоб упоратися з викликом, який постав перед нею¹⁴. Специфіка XIX ст. полягала саме в таких суспільних трансформаціях, що спричинили генезис національних ідентичностей в умовах протистояння з традиційними формами ідентичностей – релігійною, локальною, культурною. Разом з тим саме національна ідентичність, що, на наш погляд, була реакцією на модернізаційні проекти, акумулювала й синтезувала ці рівні ідентичності відповідно до вимог часу, висувуючи на авансцену проблеми політизації національного дискурсу.

Формування ідентичностей на українських теренах відбувалося в умовах багатовікового суперництва в регіоні Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії, а згодом імперії Романових та польської шляхти¹⁵. Широкомасштабні геополітичні зміни у регіоні Центрально-Східної Європи наприкінці XVIII – на початку XIX ст. зумовили інкорпорацію українських земель до складу Австрійської та Російської імперій, яка відбувалася на кількох рівнях. По-перше, уніфікація адміністративно-територіальних структур передбачала скасування колишніх адміністративних одиниць і впровадження нових загальноімперських. По-друге, інтеграція малоросійської еліти до складу російського дворянства передбачала ліквідацію комплексу прав і привілеїв нащадків козацької старшини колишньої Гетьманщини, відомих як “малоросійські права і вольності”, формування її політичної лояльності до імперської влади в обмін на престижність нового суспільного статусу й широкі перспективи політичної кар’єри. По-третє, упродовж XIX ст. в Російській імперії, на думку А. Міллера, відбувається реалізація проекту національного будівництва (“проект большой русской нации”), згідно з якими заперечувалися етнічні відмінності між росіянами, малоросами та білорусами, які об’єднувалися в єдину етнічну спільноту¹⁶.

Варто зауважити, що існували певні відмінності в політиці російських урядових кіл щодо українських теренів, які опинилися під владою Романових, принаймні упродовж першої третини XIX ст. Йдеться про заходи інкорпорації щодо території колишньої Гетьманщини і Слобожанщини, тобто Малоросії, а також політику, спрямовану на інтегрування суспільства Правобережної України до імперських структур. На наш погляд, якщо уніфікація адміністративно-територіальних одиниць була безумовною, здійснювалася відповідно до загальноімперської структури, то інші аспекти внутрішньої політики мали суттєві відмінності, що безпосередньо вплинуло і на формування регіональних ідентичностей. На початку XIX ст. уряд визнавав безумовну польську вищість у Правобережній Україні – політичну, соціально-економічну, культурну, навіть релігійну. З огляду на це, а також на потужний польський визвольний рух, що спирався на підтримку наполеонівської Франції, а згодом – на автономію Царства Польського і польські емігрантські кола, Санкт-Петербург був толерантним, коли йшлося про розвиток польської освіти, мови, культури. Що ж до Малоросії, то в основу урядового курсу було покладено доктрину спільного етнічного коріння, мови, релігії українського і російського народів, спільної державницької традиції у минулому. Відповідно, російські офіційні кола і навіть громадська думка відмовляли малоросам у праві на окремішність.

В етнічному й географічному плані терміни “Малоросія”, “малоросійство” в XIX ст. не мали чітких дефініцій. Вони набули широкого значення: назву “Малоросія” заведено було вживати до частини території Гетьманщини, яка відійшла до Московії за Вічним миром, хоча це не відповідало етнічній складовій категорії малоросійства. В етнічному плані, відповідно до станової ієрархії Російської імперії, ці терміни вживали для позначення межі між великоросійською та місцевою елітою Малоросії, з другого боку, малоросів поступово переставали сприймати як окремий етнос у імперській етнічній структурі¹⁷.

Скасування інституцій Гетьманщини й запровадження імперської адміністрації спричинило поступове злиття української та російської соціальних структур. Проте, на думку З. Когути, “попри поглинення української еліти російською імперською системою, малоросійська ідентичність існувала й надалі як частина загальноросійської або імперської ідентичності”¹⁸. Збереженню малоросійської ідентичності, на думку дослідника, сприяли панівне становище в імперських адміністративних установах Малоросії української шляхти; збереження українського звичаєвого права; епізодичне відновлення окремих традиційних малоросійських правових та військових інституцій; зростання приватного інтересу до історії та минулого Малоросії як підґрунтя формування образу “малої батьківщини” – Малоросії¹⁹.

Українські інтелектуали початку XIX ст. зосередили увагу на історії, фольклорі, мові та літературі, що в той період виступали засадничими етнічними ідентифікаторами. Саме місцевий патріотизм та ностальгія за зникаючим світом спричинили не просто появу чисельних аматорських студій, але й формування нових поглядів на власну етнічну окремішність, що стала чинником генезису української національної ідентичності²⁰. Розмежування культурної і національної ідентичності, на нашу думку, є дуже важливим з огляду на ситуацію, в якій опинилося населення українських теренів у XIX ст.

Інтеграція малоросійської еліти в російське дворянство відбувалася шляхом надання українській шляхті безпрецедентних можливостей щодо перспектив кар’єрного зростання. Великий землевласник колишньої Гетьманщини апіорі був схильний мирно визнати російську державність за умов підтвердження царським урядом його земельної власності²¹. Представники української еліти, в тому числі й інтелектуальної, брали активну участь у реалізації проекту національного будівництва Російської імперії, перебуваючи на найвищих щаблях влади. Політична лояльність нащадків козацької старшини й української шляхти ґрунтувалася на гарантіях збереження прав на їхні маєтності. З другого боку, в основі політичних поглядів малоросійського дворянства були давні традиції лояльності до царя як гаранта збереження “малоросійських прав і вольностей”.

Поєднання традиційних політичних і культурних цінностей малоросійської еліти з модерними світоглядними установками російського істеблішменту витворило своєрідний тип малоросійського патріотизму, в основі якого був феномен подвійної лояльності – лояльність до імперії поєднувалася із відчуттям регіонального патріотизму. П. Магочий стверджував, що у такій багатонаціональній державі, як Російська імперія, є цілком нормальним збереження любові до рідного краю за умов лояльності до імперських структур. Подібна лояльність була природною частиною “ієрархії численних лояльностей”, наявної у національному відродженні багатьох народів²².

Проте в умовах національно-державницької трансформації, що відбувалася упродовж XIX ст. в імперії Романових, малоросійський патріотизм був приречений навіть в його обмежених проявах. На думку М. Рябчука, “на домодерному, середньовічному рівні цей регіональний патріотизм міг мирно співіснувати із “загальноруською”, імперською лояльністю, входячі в неї... Але вже на модерному рівні, в “добу націоналізму” таке співіснування ставало дедалі складнішим, і то не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому що подібну (тільки у протилежний бік) “націоналістичну” еволюцію переходив патріотизм імперський – від “загальноруської”, себто великою мірою наднаціональної, об’єднаної ідентичності до ідентичності переважно великоруської, “націоналістичної”²³.

Специфіку формування української ідентичності визначав той суспільно-політичний дискурс, що поширювався в Російській імперії в контексті її суспільної модернізації. Результатом цих впливів стало формування явища подвійної лояльності, що вимагала від людини на службі бути російським державником, а у вільний від роботи час, неофіційно, усвідомлювати себе українцем. На думку І. Гирича, в Російській імперії існував жорсткий контроль за політичними поглядами і уподобаннями людини. За умов її лояльності до режиму вона мала гарантований добробут, прояви відкритої прихильності до українства були приводом для звільнення зі служби і навіть поліцейних переслідувань. Саме в цьому, на думку дослідника, полягала психолого-матеріальна причина подвійної лояльності. Працюючи представниками російської влади, українські інтелектуали плекали надію скористатися з нагоди і зробити корисні речі для власне української справи. Вимушене “колаборанство” – це доля

інтелектуалів недержавної нації²⁴.

У модерному світі дедалі менше залишалось місця для подвійної, регіонально-імперської ідентичності. На місце “ієрархії численних лояльностей” приходять “структура взаємовиключних свідомостей”. Тобто певна частина населення усвідомлює, що неможливо бути росіянином з Малоросії (України) або поляком з України. Треба бути або росіянином, або українцем. Проте “ієрархія численних лояльностей” залишається у взаємодії із новосформованою “структурою взаємовиключних свідомостей”, і кожна з них, залежно від обставин, може стати домінуючою²⁵.

У другій половині XIX ст. ця взаємодія спричиниться до формування подвійної ідентичності в середовищі українських інтелектуалів. Чим сильнішою виглядала залежність від державної посади, тим швидше людина визнавала себе і “малоросом”, і політичним росіянином. “Через причетність до розбудови імперії спокусливішим був російський проект, і він мав усі шанси на перемогу в Україні. Не треба йти проти влади і проти совісті, весь попередній етап місцевої суспільної думки староукраїнського зразка не суперечив участі українців у розбудові Російської імперії”²⁶.

Варто зауважити, що в Україні другої половини XIX ст. ініціатором створення власного національного проекту виступала не землевласницька чи продукуюча верстви, як у поляків чи чехів, а академічна інтелігенція, представлена передусім істориками або публіцистами. Сьогодні вже ні в кого не викликає заперечень, що ціла плеяда інтелектуалів другої половини XIX ст., серед них – В. Антонович (ординарний, згодом заслужений професор університету Св. Володимира), Н. Молчановський (член “Старої Громади”, чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторові), П. Косач (високопосадовець, мировий суддя Волинської губернії), створили підґрунтя для формування української національної ідентичності. Причому конструкт національної ідентичності виступав ідеологічною основою процесу українського націотворення, що еволюціонував наприкінці XIX ст. до своєї політичної стадії.

Визначення специфіки генезису української національної ідентичності, на наш погляд, потребує порівняльної характеристики з паралельними процесами формування російської та польської ідентичностей. Перебуваючи у постійній взаємодії, навіть конкуруючи між собою, коли йшлося про українські терени, польський і російський національні проекти сприяли кристалізації власне української ідентичності.

Вирішальними чинниками формування нової ідентичності поляків в усіх теренах колишньої Речі Посполитої в першій половині XIX ст. стали спільність історичної долі та політичних устремлінь, єдність мови та культури. Польська історія та література в цей період створили нові легенди та символи громадянської свідомості, в основу яких було покладено романтичну візію минулого Речі Посполитої як суспільства суцільної злагоди й любові²⁷.

Політична поразка польської державності вплинула на зміну світоглядних орієнтирів шляхти – на зміну просвітницькому оптимізму соціальної гармонії прийшов песимізм розчарувань і розгубленості. “Польська Україна” відходила у минуле. Більше, ніж будь-коли, міф став націотворчим фактором для кресових поляків, і не тільки для них. Польські романтики першої половини XIX ст. А. Мальчевський, Б. Залеський, С. Гоцинський, М. Грабовський та інші у своїх творах поширювали уявлення про колишні креси Речі Посполитої як втрачений Едем з його рафінованою культурою та ідилічними стосунками між польським панством та автохтонним населенням. Вони вперше змалювали ностальгічні картини, нерозривно пов’язані з уявленням про українські землі як “малу батьківщину”, де знедолені поляки знаходять розраду. Більш того, представники польської романтичної традиції створили міф про уявну спільність русинів-українців з поляками, що втілюється в образі українського козака Вернигори, який виспівував містичне єднання Польщі та України, і знайшов своє втілення у творчості М. Чайковського, Л. Семенського, Ю. Словацького та ін. Мальовнича постать народного пророка, що закликав до відродження польської державності, разом з тим ігнорувала устремління народу українського. Саме на таких засадах польські романтики закликали до поєднання і порозуміння з українським народом²⁸.

У польському середовищі Правобережної України широко популярною була теорія про культуртрегерство поляків на “*kresach wschodnych*”. Вона базувалася на уявленні про споконвічність польського шляхетського землеволодіння і культурницький месіанізм католицизму. Для поляків “ідеальною Батьківщиною” залишалася Річ Посполита в межах 1772 р., тобто з включенням значної частини білоруських та українських земель. Більше того, до середини XIX ст. серед поляків переважала думка, що заперечувала етнічну окремішність українського населення. Проте з часом, особливо в умовах демократизації польського визвольного руху, відбувається еволюція поглядів щодо можливості залучення українців до боротьби проти існуючого режиму. Учасники польських визвольних змагань середини – другої половини XIX ст. виступають на підтримку українського руху як такого, що загро-

жує цілісності головного супротивника польського національного руху – Російської імперії²⁹.

Зазначимо, що саме польський визвольний рух був тим прикладом, що вплинув на ідейну еволюцію українських інтелектуалів 1830-1840-х років. Поява першої політичної програми “Книги буття українського народу” Кирило-Мефодіївського товариства засвідчила не лише ознаки політизації українського руху, але й взаємодію, принаймні інтелектуальну, учасників двох паралельних суспільно-політичних потоків.

Разом з тим потужним чинником формування української національної ідентичності стала реалізація російського проекту, причому на Правобережжі цей процес набув характеру конкуренції саме з польським проектом. На противагу полякам, російська суспільна думка традиційно вважала терени навколо Києва “исконно русскими”, відповідно концепт “большой русской нации”, що об’єднував в єдине ціле Велику, Малу, Білу та Червону Русь, сягаючи корінням Київської Русі, виступав головним ідеологічним підґрунтям для російської позиції у конфлікті з поляками³⁰.

У Москві та Санкт-Петербурзі населення українських теренів називали “малороссами” або “малороссиянами”, іноді “русскими” чи “русинами”, неодмінно з двома “с”, щоб підкреслити їх єдність з усіма “русскими”, тобто великоросами та білорусами. Поняття “русский” таким чином поширювалося на всіх східних слов’ян, зараховуючи їх до концепту “большой русской нации”. Ця етнічна концепція проводила чітке розмежування між росіянами та іншими народами імперії, в той же час заперечуючи якісний характер етнічних відмінностей між великоросами, малоросами й білорусами, об’єднуючи їх у єдиній етнічній спільноті³¹. Таке ставлення до малоросіян як частини “русского” народу як офіційна позиція влади та переконаність більшості російської громадськості збереглося упродовж всього XIX ст.

Український націоналізм, що був результатом кристалізації української національної ідентичності упродовж другої половини XIX ст., заперечував малоросійську ідентичність, що могла мирно співіснувати із загальноросійською ідентичністю. Натомість ідеологи українського націоналізму сформували власне уявлення про ідеальну Батьківщину, що перебувало у конфлікті і з польським, і з російським. Українська ідея “відбирала” у російської не просто частину національної території, але й Київ – “матір міст руських”, тобто місце здобуття православної віри та державності, а також позбавляла росіян ідеологічної основи у конфлікті з польським рухом³². Це, в свою чергу, пояснює непримиримість російської влади до проявів українофільства та української національної ідентичності, про що йшлося вище.

Отже, можна зробити висновок, що проблеми національної ідентичності як структурного елементу процесу націотворення отримали належну увагу як у працях представників західного суспільствознавства, так і вітчизняних дослідників. Серед розмаїття концепцій домінуючим є націоцентричний підхід, згідно з яким ідентичність розглядається передусім в контексті націогенези. Разом з тим підкреслюється динамічний характер ідентичності, її зумовленість зовнішніми чинниками, а також складність структури, в якій виокремлюються локальний, регіональний, культурний рівні.

Специфіка генезису ідентичностей в українських теренах упродовж XIX ст. характеризувалася трансформацією традиційної моделі малоросійської ідентичності, що домінувала у середовищі еліти колишньої Гетьманщини. Вона поєднувала у собі любов до “малої батьківщини”, ностальгію за втраченими “правами і вольностями” із політичною лояльністю до Російської імперії. Причому політичні погляди еліти зазнали ґрунтовної еволюції – від ідеї служіння персоніфікованому правителю на договірних засадах до широкомасштабної інтеграції в адміністративно-політичні та соціально-економічні структури Російської імперії.

В контексті суспільно-політичного дискурсу XIX ст. сформувався феномен подвійної лояльності як складова “ієрархії численних лояльностей”. Проте під впливом реалізації російського національного проекту вона поступово еволюціонує в напрямку формування “структури взаємовиключних свідомостей”, що сприяє кристалізації української національної ідентичності, її виходу за межі локального або навіть регіонального рівня.

Зовнішніми чинниками генезису української національної ідентичності виступили польський і російський національні проекти. Ці проекти заперечували етнічну окремішність українців, намагаючись водночас інкорпорувати українські уявлення про минуле і державотворчу традицію до російського й польського гранд-нарративів, посилюючи в такий спосіб ідеологічні підвалини власного національного будівництва.

Отже, маємо всі підстави говорити про формування в умовах дискурсу модерності нового типу ідентичності – української національної ідентичності, що спричинила генезис модерного українського націоналізму наприкінці XIX – на початку XX ст.

¹ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001. – 280 с.; Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм // <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>; Сміт Е. Національна ідентичність // <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/HanStolk.php;

² Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – 528 с.; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – 352 с.; Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kappeler-2.htm>; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. – Л., 2005. – 12+360 с.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х тт. – К., 1994. – Т.1 – 554 с.; Т. 2. – 573 с.; Магочій П. Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – с.97-107; Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – 260 с.; Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі, Білорусі // <http://litopys.org.ua/sporl/sh.htm>; його ж. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – ч.11. – с.74-87;

³ Арістов В. Українофілі: між державним і “національним” // http://biblio.ukma.kiev.ua/elib/NZ/NZV104_2010_history/04_aristov_vyu.pdf; Герашенко С. Українська шляхта та її суспільні орієнтири в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // http://nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vknlul/ef/2008_14/4.pdf; Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – К., 2009. – 64 с.; його ж. Дев’ятнадцяте українське століття // <http://www.i-gurych.name/History/19UkrStolitija.html>; Дудар О. До проблеми національного розвитку України другої половини XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 122–128; Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – 543 с.; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму // <http://izbornyk.org.ua/kasian/kas.htm>; Наумов С. Сучасна історіографія українського політичного руху в Російській імперії // <http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2008/2008n04/2008n04r04.pdf>; Романуха О.М. Проблеми ідентифікації українського суспільства // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 82-88; Рудько С.О. Проблема “національної ідентичності” українських політичних діячів доби української революції 1917-1921 рр. // <http://incognita.day.kiev.ua/identity.html>; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – К., 2000. – 365 с.; його ж. Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності // <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r05/html>; Саніна Т.О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд // http://www.library.ukma.kiev.ua/elib/NZ/NZV46_2005_sociol/04_sanina_to.pdf; Терно С. Як знайти виважений спосіб викладання національної ідентичності та культурної різноманітності в шкільному курсі історії? // Історія в школах України. – 2009. – № 1-2. – С. 4-8; його ж. Полікультурна освіта: чи потрібна вона Україні? // Історія в школах України. – 2008. – № 9. – С. 15-20.

⁴ Гнатюк О. Прощання з імперією. – С. 58-59.

⁵ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 24.

⁶ Там само. – С. 25.

⁷ Там само. – С. 27.

⁸ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций?

⁹ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 284.

¹⁰ Саніна Т.О. Дослідження національної та етнічної ідентичності... – С. 23.

¹¹ Там само. – С. 25.

¹² Романуха О.М. Проблеми ідентифікації українського суспільства. – С. 88.

¹³ Терно С. Як знайти виважений спосіб викладання національної ідентичності та культурної різноманітності в шкільному курсі історії? – С. 4.

¹⁴ Гнатюк О. Прощання з імперією. – С. 84.

¹⁵ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении... – С. 19.

¹⁶ Там само. – С. 37.

¹⁷ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли... – С.12.

¹⁸ Когут З. Коріння ідентичності. – С. 160.

¹⁹ Там само. – С. 160-161.

²⁰ Рябчук М. Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності.

²¹ Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – С. 7.

²² Магочій П. Українське національне відродження. – с.5.

²³ Рябчук М. Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності.

²⁴ Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – С. 22.

²⁵ Герашенко С. Українська шляхта та її суспільні орієнтири в Російській імперії. – С. 8.

²⁶ Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – С. 27.

²⁷ Janion M., Żmigrodzka M. Romantyzm i historia. – Warszawa, 1978. – С. 17.

²⁸ Там само. – С. 120.

²⁹ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении... – С. 37.

³⁰ Там само. – С. 36.

³¹ Там само. – С. 37.

³² Там само. – С. 39.